

Edukacyjne walory krajobrazu kulturowego

Educational values of the cultural landscape

Kazimierz Kopczyński

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy Jana Kochanowskiego w Kielcach,
Filia w Piotrkowie Trybunalskim, 97-300 Piotrków Tryb., ul. Słowackiego 114/118

Abstract. In the cultural landscape mutual relation between nature, art and human is focused and it reaches here particular system interpretation with deep metaphysical content. Therefore the cultural landscape possesses outstanding and unique values which stimulate development of interdisciplinary interests in pupils and students. In contact with cultural landscape the perception is shaped and the imagination is developed, and also, what is of particular importance – the landscape triggers emotions and feelings, has a positive influence on psychical activity of human and motivates him to action.

Educational potential of a cultural landscape is not fully appreciated by teachers in their didactic and educational efforts. At the same time it can be implemented in learning of varieties of the nature, relations between the nature and art, diversities in art and architecture, and also it enables presentation of richness of individual emotions in subjective perception of the landscape. Finally, the most efficient way for awakening the need of conservation and protection of the landscape in case of pupils, students or tourists visiting the region of Poland with special historical values is arising the consciousness about social and historical dimension of this landscape and value of the natural environment, which is its integral part.

Słowa kluczowe: krajobraz, edukacja, percepcja

Key words: landscape, education, perception

*Edukacja to nie zapełnianie wiadra
ale rozpalanie ognia.*
William Butler Yeats

Wprowadzenie

Krajobraz kulturowy wypełnia bogatą treść przyrody i sztuki. Może więc on zainspirować każdego, gdyż wpisuje się w szeroką panoramę różnorodnych zainteresowań. Dla pedagoga i nauczyciela stanowić może pole działania dla twórczej aktywności wychowawczej.

Krajobraz zabytkowy ukazujący piękno przyrody i sztuki oraz oddający ducha historii zawiera w sobie niewyczerpany potencjał rozwojowy zarówno w sferze poznawczej, jak i uczuciowej.

Włodzimierz Dzwonkowski profesor historii nowożytnej na Wolnej Wszechnicy, tak pisał w 1930 r. we wstępie do monumentalnego dwutomowego albumu pt. „Polska w krajobrazie i zabytkach”: „Wielka wyodrębniona je d n o ś ć kryje się w zmiennej i różnobarwnej szacie naszego krajobrazu, od kaszubskich brzegów, po tatrzańskie percie, od łąk nadodrzańskich po jary Wołynia i tajemnicze wody Świtezi. [...]”

Duch praojców, duch minionych pokoleń, ukrywa się w drzewie i kamieniu starych kościołów naszych, w pułapkach modrzewiowych dworów, w cieniście gąszczu alei parkowych, w monumentalnych budowach naszych miast, ich katedrach, zaułkach, rynkach i pałacach. [...] Szerokie odrodzenie kultury polskiej, to, które wykwitnie z podłoża państwowej niezawisłości i swobód obywatelskich, musi się wiązać z poznaniem i kultem tego, co jest jej korzeniem i pniem, t.j. z poznaniem ziemi rodzinnej, tych pomników i zabytków, jakie na niej wznosił i stworzył człowiek, tej ziemi odwieczny pracownik i gazda” (s. V).

Pragnę w tym miejscu zachęcić Czytelnika do zadania sobie trudu dotarcia do tego wspaniałego albumu, choć wydanego przed prawie 80 laty nadal - moim zdaniem - niezrównanego w swojej treści i formie. Wraz z wydanym ostatnio dziełem Romualda Olaczka pt. „Skarby przyrody i krajobrazu Polski” (Olaczek, 2008) może stanowić porywający przewodnik do zwiedzania i poznawania naszej rodzimej ziemi.

Edukacja wówczas tylko będzie miała sens i głęboką wartość gdy rozpali ogień w sercu ucznia i wychowanka. Zacytowana powyżej jako motto myśl Yeatsa trafia w sedno sprawy i powinna stanowić przesłanie dla każdego nauczyciela. Krajobraz do wypełnienia tego przesłania nadaje się znakomicie.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie tych walorów krajobrazu kulturowego, które mogą być wykorzystane w pracy dydaktycznej i wychowawczej nauczyciela, a także w procesie samokształcenia. Bogactwo treści poznawczych, jakich dostarczyć może krajobraz daje znakomitą i unikatową możliwość zorganizowania interesujących zajęć z uczniami w ramach tzw. ”ścieżek międzyprzedmiotowych”. Autor ma nadzieję, iż artykuł będzie inspiracją i zachętą dla pedagogów, psychologów i nauczycieli różnych przedmiotów szkolnych do wykorzystania w sposób autorski kontaktu z krajobrazem w szeroko pojętym wychowaniu proekologicznym.

Krajobraz

Termin „krajobraz” funkcjonuje w różnych dyscyplinach naukowych, pojawia się także w estetyce i filozofii. Najczęściej posługują się nimi geografowie, biolodzy i geochemicy, ale obecny jest również w architekturze. Równocześnie słowa „krajobraz” używa się w języku potocznym na oznaczenie widoku (krajobraz wiejski i przemysłowy, zimowy i letni, ładny i brzydki).

Troll, twórca terminu ekologia krajobrazu, definiował w 1939 r. krajobraz jako całość obejmującą geosferę, biosferę i noosferę, czyli sferę rozumu, zwaną też antroposferą (Richling, Solon, 1994).

Farina i Belgrano (2006) przyjmują, że krajobraz jest przestrzenią funkcjonalną, w której zachodzą procesy naturalne oraz regulowane przez człowieka. Zgodnie z teorią złożoności (complexity) istnieje wiele możliwości rozpoznania (wyróżnienia) krajobrazu w zależności od roli obserwatora. Wymienieni autorzy wskazują na znaczenie epistemologicznego podejścia w ekologii krajobrazu, opartego na geograficznej jednostce heterogenicznej, chronologicznej lub holistycznej, w którą wchodzi ludzki umysł jako główny komponent.

Stanowisko epistemologiczne reprezentuje także Wolski. Pisze on: „Wszystko co istnieje w powłoce ziemskiej: góry, równiny, morza, jeziora, powietrze, woda, rośliny, zwierzęta, człowiek - jako istota biologiczna, społeczna, gospodarująca i tworząca kulturę, pola, budynki, komunikacja, wszystko to w całości i we wzajemnym powiązaniu tworzy krajobraz. W tym znaczeniu krajobraz jest pojęciem, które dopiero tworzy się w naszej świadomości” (Wolski, 2002 b, s. 109).

Krajobraz kulturowy można zdefiniować jako krajobraz, w którym wzajemne stosunki między komponentami, a także bilans materii i energii, ukształtowane są świadomie przy uwzględnieniu wszystkich następstw, które teoretycznie można było przewidzieć i którym technicznie można było zaradzić, jeśli uznane były za niepożądane (Wolski, 2002 a).

Warto zwrócić uwagę na to, iż wszystkie powyższe ujęcia krajobrazu uwzględniają elementy pochodzenia antropogenicznego i podkreślają rolę obserwatora. Umysł ludzki jawi się jako istotny, a nawet główny komponent krajobrazu. Trafna więc wydaje się myśl Emersona: „Różnica pomiędzy krajobrazem a krajobrazem jest niewielka, wielce zaś różni bywają nań patrzący...”

Krajobraz kulturowy a doświadczenie estetyczne przestrzeni i architektury

Analiza wyników badań archeologicznych wskazuje, że od zarania życia osiadłego, człowieka charakteryzowało duże wyczucie cech przestrzeni go otaczającej - zarówno zagrożeń, jak i elementów sprzyjających osadnictwu i warunków pozyskiwania pożywienia. Poprzez obserwację cech środowiska i rosnące zrozumienie zasad ich funkcjonowania nabywał umiejętności korzystania z przestrzeni stając się powoli planistą przestrzeni i czynnikiem świadomie kształtującym krajobraz. Stopniowo też w miarę rozwoju cywilizacyjnego, zwiększał zasięg przestrzenny swego oddziaływania (Harasimiuk, 1998).

Reber i Reber (2005) definiują przestrzeń jako obszar wokół czegoś lub odległość między dwiema rzeczami. Podobnie ujmują też przestrzeń Rubenstein (2008). W psychologii społecznej i środowiskowej mówi się o przestrzeni osobistej, przestrzeni doświadczonej, w której człowiek żyje i działa (Reber, Reber, 2005).

Różnorodne podejścia do preferencji krajobrazowych przedstawione zostały obszernie w nowoczesnym podręczniku psychologii środowiskowej, najbardziej znanym z tej dziedziny na świecie, którego autorzy: Paul A. Bell, Thomas C. Greene, Jeffrey D. Fisher i Andrew Baum (2003), wyeksponowali współzależności wszystkich elementów wyznaczających jakość życia człowieka i jakość środowiska.

Śród zmiennej psychologicznych odgrywających rolę w ocenie krajobrazu, autorzy wymienili m. in. wpływy biologiczne, formalizację piękna w ujęciu Berlyne'a (w jego modelu istotną rolę odgrywała złożoność, czyli stopień zróżnicowania składników otoczenia; nowość, czyli liczba obecnych w środowisku właściwości nowych lub wcześniej niedostrzegalnych; niespójność czyli stopień niedopasowania między czynnikami środowiskowymi a ich kontekstami oraz zaskoczenie, czyli stopień niezgodności z oczekiwaniami wobec środowiska), model preferencji Kaplanów (Kaplanowie uporządkowali wymiary informacji w macierz preferencji o czterech głównych komponentach: spójność, czytelność, złożoność, tajemniczość).

W wielu współczesnych wyjaśnieniach ludzkich preferencji w zakresie estetyki natury i krajobrazu centralne miejsce zajmuje pojęcie afrodancji wprowadzone przez Gibsona. Chodzi tu o pewne cechy środowiska, które zapewniają schronienie, możliwości zdobywania pożywienia lub sposobność do obserwacji krajobrazu. Gibson jest zwolennikiem perspektywy ewolucjonistycznej, zakładającej, iż pewne cechy środowiska są postrzegane przez pryzmat zakodowanego w organizmie doświadczenia filogenetycznego (Bańka, 2002). Lenartowicz (1992) zwraca uwagę na to, iż osobowość ma duży wpływ na dostępność doświadczenia estetycznego i odbiór architektury.

Piotr Gajewski w swoich „Zapisach myśli o przestrzeni”, odwołuje się do definicji architektury jako sztuki kształtowania środowiska i zwraca uwagę, że termin „kształtowanie” zawiera co najmniej dwa aspekty: porządkowanie i kreatywność. Nadawanie kształtu, czyli układanie bryły, funkcje i porządkowanie innych aspektów obiektu jest czynnością architektoniczną, ale w terminie tym mieści się też element kreatywny, wizjonerski. Kształtowanie środowiska - zauważa Gajewski - znaczy też tworzenie nowego, czegoś, czego jeszcze nie ma, ale można przewidzieć jego powstanie (Gajewski, 2001).

Na twórcze przekształcanie przestrzeni turystycznej wskazuje Włodarczyk (2009). Potrzeba aktywności turystycznej powoduje, że człowiek podejmuje szereg działań, które doprowadzają do zmian w przestrzeni, w której ta aktywność zachodzi. Działania te mogą mieć charakter nieumyślnego przekształcania przestrzeni geograficznej, którego zadaniem jest przystosowanie przestrzeni tak, aby umożliwiała optymalnie realizację preferowanych form aktywności turystycznej. Celowe przekształcenie przestrzeni geograficznej poprzez różne formy aktywności turystycznej doprowadza do wytworzenia przestrzeni kolonizacji turystycznej, charakteryzującej się większym wewnętrznym zróżnicowaniem morfologicznym i funkcjonalnym.

Ciekawe spostrzeżenie dotyczące estetyzacji przestrzeni poczyniła Sekuła (2009). Pisze ona: „Miejsce można uczynić perfekcyjnym, z przestrzenią nigdy nie uda się to do końca. Przestrzeń zawsze pozostaje w jakimś stopniu autonomiczna wobec nas. My wobec niej także. [...] Sprzeciw wobec osiedli zamkniętych czy galerii handlowych z ich małą przestrzenną doskonałością. Sprzeciw wobec wy-kończenia, wobec skończonego piękna” (s. 438).

Przestrzeń wykazuje swoistą podatność na kształtowanie, zmienianie, ale sama przestrzeń też się zmienia, niejako autonomicznie. Ten dynamiczny potencjał nadaje przestrzeni unikatowy walor poznawczy i estetyczny.

Warto w tym kontekście zwrócić również uwagę na nie zawsze doceniane walory kulturowe i przyrodnicze przestrzeni sepulkralnej. Jak słusznie zauważa Tanaś (2008), przestrzeń cmentarna posiada również istotny pierwiastek estetyczny, na który składa się architektura krajobrazu, która może stanowić o jego atrakcyjności dla odwiedzającego. Wspomnijmy także w tym miejscu, iż w dzielnicy Krzyki we Wrocławiu na starym cmentarzu żydowskim działa Muzeum Sztuki Cmentarnej. Niepowtarzalny zespół rzeźby nagrobnej i małej architektury liczy sobie ok. 12 tys. obiektów (zob. Turystyczna encyklopedia Polski, 2007, s. 572).

Kształtowanie percepcji i rozwijanie wyobraźni w kontakcie z krajobrazem kulturowym

Wojciechowski (1992) zwraca uwagę na to, iż w kontakcie z krajobrazem następuje rozwój i doskonalenie aparatu zmysłowego oraz rozwój percepcji. Percepcja w rozumieniu psychologicznym dotyczy wszystkich zmysłów. Taką multisensoryczną percepcję umożliwia krajobraz. Oprócz zmysłu wzroku, który dostarcza najszerszej i najintensywniejszej gamy wrażeń, zaangażowany zostaje także słuch - słyszymy chociażby szum lasu, śpiew ptaków i odgłosy innych zwierząt. W krajobrazie leśnym oddziałuje na nas powietrze leśne, czujemy jego ruchy, a także zapach, czujemy też zapach kwiatów, a spożywając leśne owoce angażujemy zmysł smaku. Możemy przytulić się do brzozy lub innego drzewa, angażując zmysł dotyku i relaksując się jednocześnie. Takie multisensoryczne doznanie ukazuje nam różnorodność krajobrazu i zarazem wspaniałe przystosowanie naszego organizmu do jego przestrzegania.

Na postrzeganiu jednak się nie kończy. Nawet wtedy gdy krajobraz nie oddziałuje na nasze zmysły, postaje wyobrażenie. Platon porównał postrzeganie z procesem odciskania pieczęci w płytce wosku. Wyobrażenie - jak zauważa Berlyne (1969) - można więc porównać z odciskiem, który pozostaje po odjęciu pieczęci. Zatem wskutek multisensorycznego odbioru krajobrazu nasza wyobraźnia zostaje także pobudzona na wiele sposobów.

Anna Wiczorkiewicz w książce pt. „Apetyt turysty” pisze: „W centrum wakacyjnego świata umieszczona zostaje doznająca jednostka. «Doznaj», «Zasmakuj», «Poczuj» - te formuły wydają się szczególnie nośne. Doznanie wizualne, do którego odwoływały się liczne przedsięwzięcia turystyki masowej, wydaje się zbyt słabym wabikiem dla współczesnych urlopowiczów. Scenariusze zjedzenia ulegają pomnożeniu, gdyż skarby przyrody i kultury można odbierać na wiele sposobów” (Wiczorkiewicz, 2008, s. 235).

Psychologiczną istotę fenomenu człowiek - krajobraz pięknie opisał Marcus: „Każdy z nas nosi ziarna pamięci krajobrazów dzieciństwa - te środowiska, które napotkaliśmy, których zapach poczuliśmy, w które się wryliśmy, na które się wspięliśmy i które przemierzaliśmy, gdy nasze zmysły zdawały się łączyć najbardziej żywe. [...] Te wzruszające wspomnienia oddziałują na nas na niezliczone subtelne sposoby: od kolorów, które wybieramy dla wyposażenia, po lokalizację wybieraną do zamieszkania” (cyt. za: Ohta, 2001, s. 388).

Wyobrażenia są podatne na przetwarzanie. Młodkowski (1998) zauważa, iż wszelkie przekształcenia są dokonywane na psychicznej reprezentacji przestrzeni, czyli na śladach pamięciowych tworzących neuronalny jej substrat. Należy również zaznaczyć, że wyobrażenia, razem ze spostrzeżeniami i pojęciami, stanowią podstawowy materiał w procesie myślenia. Kształtowanie percepcji i rozwijanie wyobraźni w kontakcie z krajobrazem może zatem wydatnie wpłynąć na wszystkie te funkcje psychiczne.

Emocje i uczucia wyzwalane przez krajobraz kulturowy

„Krajobraz - pisze Yi Fu Tuan - nie może być definiowany przez wyszczególnienie jego części. Części są pomocniczymi wskaźnikami do uzyskania zintegrowanego wyobrażenia. Krajobraz jest takim wyobrażeniem, konstrukcją myśli i uczucia” (cyt. za: Ohta, 2001, s. 388).

Rola uczuć w relacji człowiek - krajobraz była dotychczas tylko w nielicznych pracach badawczych należycie wyeksponowana (zob. Kopczyński, Skoczylas, 2008). Tymczasem to właśnie uczucia powodują, że przeżywamy estetycznie krajobraz, że dostępny jest nam niepowtarzalny nastrój, jaki ogarnia nas w kontakcie z konkretnym - zwłaszcza zabytkowym - krajobrazem.

Z punktu widzenia pedagogicznego i edukacyjnego doniosłą rolę w rozwoju uczuć mogą spełniać zainteresowania. Interesować się czymś, to poznawać selektywnie otaczający nas świat, dążyć do pogłębiania wiedzy o wybranych zagadnieniach i do rozwiązywania nurtujących problemów, ale także, a nawet przede wszystkim, przeżywać uczucia związane z nabywaniem i posiadaniem wiedzy. Na takie rozumienie pojęcia „zainteresowania” wskazuje w swoich pracach Gurycka (1955, 1989).

Krajobraz kulturowy może stanowić przedmiot zainteresowań przyrodniczych, kulturowych, artystycznych. Nadaje się także znakomicie do rozwijania zainteresowań interdyscyplinarnych.

Szczęśliwość - zdaniem Spinozy - polega na miłości ku Bogu, a miłość ta powstaje z poznania Boga, czyli Natury. Samo więc poznawanie jest źródłem naszej szczęśliwości (zob. Spinoza, 1954; Kopczyński, 2001). W podobnym duchu pisze Türck (1910). „Jeżeli próbuję zrozumieć świat, uchwycić prawdę, nie dążąc przy tym do żadnego innego celu, to znalezienie i zrozumienie prawdy już samo przez się staje się przyjemnością. [...] Im bardziej genialny jest człowiek, tym bardziej związany jest całą duszą, niepodzielnym zainteresowaniem, całym swoim odczuciem i dążeniem z przedmiotem poznania i tym bardziej wówczas staje się on wolny w swoim działaniu” (s. 237).

W obliczu krajobrazu kulturowego możemy podziwiać i kontemplować piękno natury i sztuki. Wtedy powstaje właśnie to, co Türck nazywa wolnym, estetycznym odczuciem. Krajobraz staje się źródłem naszej szczęśliwości.

Krajobraz może wyzwać uczucia patriotyczne. Obcować z rodzimymi krajobrazami, to znaczy wzbogacać swoje wiadomości o kraju i pomnażać wiedzę o jego sztuce, ale przede wszystkim ukochać go na zawsze. Pięknie piszą o tym autorzy wspomnianego już albumu pt. „Polska w krajobrazie i zabytkach”.

Reakcje emocjonalne mogą również budzić miejsca pamięci narodowej, które wiążą się z wydarzeniami istotnymi dla danego społeczeństwa, a także pewne krajobrazy, które posiadają dla człowieka szczególne znaczenie. Mówimy wówczas o zjawisku przywiązania do miejsca, czyli poczucia zakorzenienia do miejsc i krajobrazów, z którymi łączą się nasze lata młodości, doświadczenia i przeżycia (zob. Winiarski, Zdebski, 2008).

Krajobraz może też mieć swój udział w kształtowaniu się uczuć międzyludzkich. „Uwodzicielskie walory krajobrazu i wzajemne uwodzenie się kochanków spleść się mogą w jedno wielkie wakacyjne uniesienie miłosne. [...] Obietnica doznań miłosnych może wysnuć z siebie narrację kładącą nacisk na bogactwo doznań zmysłowych, którymi krajobraz uwodzi kochanków. Przemawia on do nich bogactwem barw, zapachów, fakturą”. (Wieczorkiewicz, 2008, s. 234).

Zauważmy wreszcie, że krajobraz może stanowić inspirację dla twórczości literackiej, w szczególności poetyckiej, oraz malarskiej. Uczucia stanowią istotny czynnik wszelkiej aktywności twórczej, a zwłaszcza artystycznej. Przykładów tekstów literackich o krajobrazie i inspirowanych krajobrazem dostarcza znakomita książka - dzieło zbiorowe pt. „Language of the Earth” (2008).

Krajobraz wzmaga także uczucia religijne i nadaje im szczególnego wymiaru duchowego. Należy tu przede wszystkim wskazać na krajobrazy kalwaryjskie. W 1999 r. jednomyślną decyzją Komitetu Światowego Dziedzictwa podkrakowskie sanktuarium pielgrzymkowe w Kalwarii Zebrzydowskiej jako wybitny przykład historycznego krajobrazu komponowanego wpisane zostało na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury i Natury UNESCO (zob. Mitkowska, 2003; Bilka - Wodecka, 2003).

Harbison (2001) pisze, iż patrząc na miejsce zabytkowych świątyń w leśnym krajobrazie, można uchwycić wiarę, jakiej skamieniałą emanacją są te budowle. Stanowią one wyraz dążeń do związania religii z naturą. Taką ideę wyrażają zabytkowe kaplice św. Antoniego i św. Rocha usytuowane malowniczo w Lesie Łagiewnickim na terenie Łodzi. Krajobraz jaki współtworzą ze środowiskiem leśnym ma szczególny i niepowtarzalny wymiar duchowy. Kościół i klasztor na skraju tego lasu to także wyjątkowe zespolenie ducha religii, sztuki i natury. Miejscem o wybitnych walorach krajobrazowych jest ołtarz polowy obok kościoła. Na placu przed ołtarzem ustawiono około 100 wygodnych ławek. Wszystko to tworzy unikalny klimat dla wiernych, a także innych osób, które ulegają nastrojowi wzniosłości tego miejsca i doznają, często niezależnie od światopoglądu, poczucia głębi i tajemnicy (Kopczyński, 2007; zob. też: Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi, 2009).

Terapeutyczne walory krajobrazu kulturowego

Terapeutyczny potencjał krajobrazu wynika z pozytywnego wpływu na aktywność psychiczną człowieka, przyrody i sztuki. W literaturze spotkać można wiele pozycji poświęconych korzystnemu oddziaływaniu natury na organizm ludzki i leczniczym walorom przyrody (zob. Daniłowa, 1988; Bańka, 2002), a także terapeutycznej funkcji sztuki (zob. Wygotski, 1980; Szulc, 1993). Jednakże zwykle opisuje się ekoterapię (terapeutyczne oddziaływanie środowiska naturalnego) i arteterapię (zdrowotwórcze oddziaływanie sztuki) oddzielnie. Krajobraz kulturowy stwarza szansę łącznego ich potraktowania i wykorzystania w terapii poznawczego kontaktu z przyrodą i sztuką.

Conradson, na podstawie badań nad oddziaływaniem wsi angielskiej na kształtowanie się relacji międzyludzkich i wglądu w siebie (orientacji w sobie) wskazuje na to, iż przeżywanie krajobrazu może mieć duże znaczenie terapeutyczne i stanowić ważny czynnik integrujący lokalną społeczność (Wylie, 2007).

Kłos (2002) przeprowadził badania nad wpływem bodźców krajobrazowych na stres. Populację osób badanych (202 osoby) stanowili studenci kierunków przyrodniczych i humanistycznych studiujący w kilku warszawskich uczelniach. Znaczna większość z nich była w stanie wskazać miejsca w Warszawie, mogące wpłynąć na poprawę samopoczucia. Badani zdecydowanie chętniej wskazywali - jako miejsca o pozytywnym działaniu - te, które w pewien sposób były zbliżone do naturalnych. Wśród ich odpowiedzi dużo częściej pojawiały się warszawskie parki i ogrody niż miejsca bardziej zurbanizowane. Wyjątkiem było tutaj Stare Miasto, które ze względu na swoją wyjątkową architekturę i atmosferę zyskało spore poparcie wśród respondentów. Równocześnie ankietowani podali wiele przykładów miejsc, które ze względu na swój wygląd mogą przyczynić się do powstania negatywnych emocji. Większość tych miejsc zlokalizowana była w śródmieściu, a odgłosy życia miejskiego uznane zostały przez badanych jako czynnik o negatywnym zabarwieniu.

Kontemplacja krajobrazu stanowić może dla współczesnego człowieka cywilizacji zachodniej relaks i wyciszenie, może być przystankiem w biegu życia, coraz szybszym i coraz bardziej stresującym. Piękno zaś jest wrogiem pośpiechu. Zaduma nad krajobrazem pozwala zapomnieć o codzienności życia i troskach egzystencjalnych i wzbogaca człowieka w nowe pokłady energii.

„Wczoraj, na wsi - pisze Cioran - nasza mnie refleksja, którą co prawda miewam codziennie, ale w mieście przez chwilę krótszą niż wśród krajobrazu: jestem owadem jedynie przez krótki czas wałęsającym się po świecie, więc nie rozumiem, dlaczego - wiedząc o tym - zachwycam się wszystkim, co widzę, dlaczego tak urzeka mnie spoglądanie na drzewa, kontemplowanie chmur, rzeki czy kwiatu” (Cioran, 2004, s. 732).

Poznanie bioróżnorodności i relacji między przyrodą i sztuką w krajobrazie kulturowym

Wiele krajobrazów przyrodniczych, zwłaszcza leśnych, zawiera w sobie bogactwo świata roślin, zwierząt i grzybów, co pozwala na poznanie różnorodności gatunkowej oraz różnorodności ekosystemów. Równocześnie krajobrazy te umożliwiają poznanie urozmaiconego środowiska geograficznego, budowę geologiczną i rzeźbę terenu, gleby, wody, klimat. Możemy też dostrzec przemiany, jakim ulegał krajobraz z przeszłości geologicznej w zależności od zmian warunków środowiskowych. Przez pryzmat tej różnorodności i dynamiki przemian postrzegamy jednocześnie wzajemne powiązania i zależności w przyrodzie. Ukazuje się nam ona jako jedność. Krajobraz jawi się jako funkcjonalna całość, a równocześnie zjawisko estetyczne. Każdy element krajobrazu spełnia jakąś funkcję w całości, a zarazem nadaje swoisty ton widokowi, jaki odsłania się naszym oczom.

Możliwość równoczesnego oglądania i kontemplacji dzieł przyrody i sztuki w tym niezwykłym połączeniu, jakim jest krajobraz kulturowy, stwarza swoisty klimat i nastrój do głębszych przeżyć i refleksji nad wzajemnym stosunkiem natury i sztuki. Istnieją rozmaite inspirujące poglądy na temat relacji między przyrodą i sztuką (zob. Kopczyński, Skoczylas, 2008). Nauczyciel ma tu ogromne możliwości przeprowadzenia interesującej dyskusji nad istotą przyrody i sztuki, nad pojęciem piękna i harmonii, nad przeżyciem estetycznym.

Jest też miejsce na zadumę nad zabytkiem i wzniosłością przeżywaną w kontakcie z elementami natury i architektury.

Krajobraz może stanowić także inspirację do refleksji nad relacją między przyrodą i muzyką. „Ten, kto nie lubi przyrody, nie lubi też muzyki - pisze Cioran - krajobrazy zaś nie wywołujące obrazów muzycznych nie mogą być wspomnieniami. Kto w uniesieniu, melancholijnie, nie błędził po parkach, nie rozumie Mozartowskiego wdzięku. [...] Muzyka to coś kosmicznego. Bez miłości natury nie mamy podstawy dla pasji muzycznej” (Cioran, 2003, s. 23).

Subiektywny, społeczny i historyczny wymiar krajobrazu kulturowego

Żaden krajobraz nie jest piękny sam w sobie, ale - jak znakomicie ujął Baudelaire - „przeze mnie, z mojej wyłącznie łaski, poprzez ideę albo uczucie, jakie z nim wiążę” (cyt. za: Ruft, 1967, s. 208).

Niemożliwe jest mówienie o krajobrazie niezależnym od człowieka. Nawet jeśli chodzi o fragment przestrzeni niedotkniętej zmianami cywilizacyjnymi, samo postrzeganie go jest nasycone treściami społecznymi. Odbiór emocjonalny, ocena estetyczna nierozdzielnie łączą się z kodami kulturowymi. Jeszcze wyraźniej zaś ujawniają się one w odniesieniu do przestrzeni ukształtowanej ręką człowieka (Kampka, 2007).

Ludzie różnią się preferencjami krajobrazowymi. Jest to związane z wiekiem, płcią, miejscem zamieszkania. Akcentuje się również rolę kultury jako czynnika determinującego preferencje krajobrazowe, a także podkreśla się znaczenie swojskości, czyli tego co rodzime, tradycyjne i autentyczne w ocenie krajobrazu (Winiarski, Zdebski, 2008; Wolski, 2002 b).

Można zatem powiedzieć, iż poznając krajobrazy poznajemy lepiej siebie i wzmacniamy poczucie własnej wartości. Trafnie wyraził to Józef Lipiec pisząc o istocie turystyki, iż „warto poznawać świat i siebie w jego przemierzaniu” (Lipiec, 2008, s. 30).

Uczniowi poznającemu zabytkowy krajobraz kulturowy należy uświadomić, iż krajobraz, jaki mu się obecnie jawi, jest wytworem historii i to w podwójnym znaczeniu. Zasoby przyrody, które postrzega, są wytworem historii naturalnej, choć obecny ich stan jest skutkiem ingerencji ludzkiej. Obiekty architektury są zaś dziedzictwem kulturowym. Z niektórymi krajobrazami wiąże się bogata symbolika i legendy (zob. Kopczyński, Skoczylas, 2006). Poznanie tych symboli i legend ma duże znaczenie, dla zrozumienia kontekstu kulturowego krajobrazu. Społeczny wymiar krajobrazu to duch historii, który się w nim unosi i ślady działalności konkretnych ludzi, którzy ten krajobraz współtworzyli. Uświadamiając to uczniowi, ukazujemy mu społeczno-historyczny wymiar krajobrazu, co może stanowić dla niego żywą lekcję historii i wiedzy o społeczeństwie. Interdyscyplinarne ujęcie krajobrazu wymaga jeszcze aby ten społeczny i historyczny wymiar powiązać ze środowiskiem przyrodniczym i ukazać krajobraz historyczny wraz z jego kulturowymi i przyrodniczymi uwarunkowaniami. Takie interdyscyplinarne podejście zaprezentowane zostało w książce pt. „Understanding the Historical Landscape in its Environmental Setting”, pod red. T. C. Smouta, 2002.

Filozoficzne aspekty krajobrazu

Krajobraz kulturowy stanowi doskonały materiał do refleksji filozoficznej. W szczególności inspirujący może on być dla rozważań ekofilozoficznych, ale także dla panteistycznego przedstawienia przyrody w duchu Spinozańskim, jak również dla dyskusji nad Heglowskim rozumieniem przyrody i sztuki. Można nawet na przykładzie niektórych krajobrazów zilustrować etapy rozwoju Ducha Świata w koncepcji Hegla.

Wielu wybitnych filozofów dostrzegało ideowy wymiar krajobrazu, niekiedy poświęcali mu osobne rozprawy, eseje. Inni, choć nie mówili wprost o krajobrazie, dokonali głębokich przemyśleń nad naturą i sztuką oraz nad ich wzajemną relacją, a także nad człowiekiem jako częścią przyrody i twórcą sztuki. Filozofia krajobrazu doskonale wpisuje się w te myśli i refleksje.

Szczególnie dużo miejsca w swoich rozważaniach poświęcił krajobrazowi Georg Simmel. Fenomen krajobrazu według Simmela polega na tym, iż zawiera on w swych określonych granicach byt bezgraniczny. Dalej Simmel podkreśla, iż materiał krajobrazu dostarczany przez naturę jest nieskończenie różnorodny

i za każdym razem inny, toteż wiązać te elementy w jedność wrażenia można według bardzo różnych kryteriów i form. I aby choć w przybliżeniu się w tym miejscu rozeznąć, należy obrać drogę przez krajobraz jako dzieło sztuki (zob. Simmel, 2006).

W rozważaniach filozoficznych ważne miejsce zajmuje idea wzniosłości. Wzniosłość w przyrodzie, sztuce, architekturze i krajobrazie była przedmiotem analiz wielu myślicieli, takich jak Kant, Wallis, Elzenberg, Schiller, Burke (Kopczyński, Skoczylas, 2008). Hartmut Böhme w estetyce wzniosłości dostrzega wyzwanie dla współczesnego człowieka i widzi w niej doniosłą rolę określającą przyszłe miejsce człowieka. Przedmioty wzniosłe - jak zauważa - budzą jednocześnie lęk i poczucie wielkości. Wzniosłość - zdaniem Böhme - wyraża dziś ponowoczesność w sposób estetycznie najbardziej adekwatny (Böhme, 2001).

Klimat filozoficzny epoki wywiera znamieny wpływ na sposób, w jaki ludzie traktują własne doświadczenia podróźnicze. Ale także uprawianie sztuki podróży ma znaczenie dla kształtowania myśli filozoficznej, na co słusznie zwróciła uwagę Wieczorkiewicz (2008). Jako przesłanie dla współczesnego czytelnika można potraktować poglądy Rousseau na istotę podróży. Odnosił się on z pewnym lekceważeniem do książek - przeszkadzają one bowiem w bezpośrednim czytaniu Księgi Świata. Cudze opisy mają znikomą wartość, jeśli nie znamy tego na co wskazują. Mniej zyskamy czytając je niż skupiając się na odczuwaniu natury, a okolicznością najbardziej temu sprzyjającą jest piesza wędrowka, dająca poczucie wolności, pozwalająca na bezpośredni kontakt z przestrzenią, którą się przemierza (Wieczorkiewicz, 2008; zob. też Rousseau, 1955).

Poznanie i przeżywanie krajobrazu a ochrona środowiska

W świecie współczesnym ogromna rola przypada wychowaniu proekologicznemu i estetycznemu. Ochrona zasobów przyrody i dóbr kultury wówczas będzie skuteczna, gdy od wczesnych lat szkolnych, już od dzieciństwa, wytworzy się pozytywny stosunek do tych wartości.

„Dzieła ludzkiego umysłu tak samo jak twory żywej natury - powiada Taine - można wyjaśnić tylko przez odniesienie do środowiska” (Taine, 1966, s. 170). Każdy element przyrody stanowi część całości i w tę całość jest nierozzerwalnie wpisany. Podobnie dzieło sztuki jest osadzone artystycznie i społecznie w szerszym kontekście kulturowym. Krajobraz wreszcie stanowi niepodzielną całość, i może właśnie w przypadku krajobrazu ta niepodzielność zaznacza się szczególnie wyraźnie. Gdy nauczymy ucznia postrzegać każdy element otaczającego świata w kontekście całości, każdy żywy organizm na tle środowiska, każdy gatunek jako unikatowy twór przyrody, a dzieło sztuki jako niepowtarzalny wytwór ludzkiego ducha i umysłu, widzenie świata nabierze wówczas dla niego właściwego wymiaru. Kontemplacja krajobrazu może stać się znaczącym krokiem na drodze do takiego postrzegania świata.

Inspirująca może być także wizja ziemi oparta na koncepcji Aldo Leopolda. Uważa on, że związek człowieka z ziemią będzie leżał u podstaw następnej wielkiej przemiany w społeczności ludzkiej. Etyka ziemi proponuje zamiast idei publicznych parków i publicznych biwaków koncepcją jednego, niepodzielnego krajobrazu wiejskiego. Każdy fragment krajobrazu naturalnego ma swojego opiekuna; opiekun ten jest uprzywilejowany do uprawy terenu, jeśli nadaje się pod uprawę, i zobowiązany do dbałości o niego, jeśli jest dziki. Każdy fragment krajobrazu jest dostępny dla wszystkich ludzi, pod warunkiem że respektują zachodzące w nim procesy organiczne.

„Wszelka etyka - pisze Leopold - od początku swego istnienia, opiera się na jednym założeniu: jednostka jest członkiem wspólnoty składającej się ze współzależnych elementów. Instynkt popycha ją do rywalizacji o miejsce w tej wspólnotie, ale etyka skłania ją także do współdziałania... Etyka ziemi po prostu rozszerza granice tej wspólnoty, włączając w nią gleby, wody, rośliny i zwierzęta, słowem: ziemię [...] (cyt. za: Alexander, 2008, s. 38).

Wnioski

- W kontakcie z krajobrazem kulturowym następuje rozwój i doskonalenie wielu procesów poznawczych, a w szczególności aparatu zmysłowego, percepcji i wyobraźni.
- Krajobraz kulturowy umożliwia doświadczenie estetyczne przestrzeni i architektury. Estetyzacja przestrzeni kształtuje i rozwija wrażliwość psychiczną oraz aktywność twórczą.
- Krajobraz wyzwala bogatą gamę emocji i uczuć, w szczególności kształtuje uczucia międzyludzkie, patriotyczne, religijne, może być także inspiracją dla twórczości literackiej, zwłaszcza poetyckiej oraz malarskiej.
- Kontemplacja krajobrazu stanowić może dla współczesnego człowieka cywilizacji zachodniej relaks i wyciszenie, będąc zarazem czynnikiem redukującym stres i poprawiającym nastrój.
- Równoczesne oglądanie i przeżywanie dzieł przyrody i sztuki w krajobrazie kulturowym umożliwia poznawanie bioróżnorodności i może inspirować do refleksji nad relacją między przyrodą i sztuką.
- Subiektywny, społeczny i historyczny wymiar krajobrazu kulturowego stwarza możliwość wykorzystania go w edukacji w szerokim zakresie tematycznym, zarówno w ramach lekcji historii i wiedzy o społeczeństwie, jak również wiedzy o kulturze i filozofii.
- Poznawanie i przeżywanie krajobrazu rozwijać może u uczniów i studentów zainteresowania przyrodnicze i artystyczne, pozwala także na samodzielne odkrywanie wartości środowiska przyrodniczego i kulturowego, a to wydaje się stanowić fundamentalny warunek ochrony tego środowiska i poczucia więzi jaka łączy człowieka z krajobrazem.

Literatura

- Alexander Ch., 2008, Język wzorców, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Bańka A., 2002, Społeczna psychologia środowiskowa, Wyd. Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- Bell P.A., Greene Th. C., Fischer J. D., Baum A., 2004, Psychologia środowiskowa, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Berlyne E. D., 1969, Struktura i kierunki myślenia, PWN, Warszawa.
- Biłska-Wodecka E. 2003, Kalwarie europejskie. Analiza struktury, typów i genezy, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Böhme H., 2001, O niewyobrażalności teraźniejszości i o przyszłym miejscu człowieka /w:/ Kultura techniki, M. Owczarzak (red.), Wyd. Poznańskie, Poznań.
- Cioran É. M. 2003, Święci i łzy, Wyd. KR, Warszawa.
- Cioran É. M. 2004, Zeszyty 1957-1972, Wyd. KR, Warszawa.
- Daniłowa N., 1988, Przyroda i nasze zdrowie, „Wiedza Powszechna”, Warszawa.
- Farina A., Belgrano A., 2006, The eco-field hypothesis toward a cognitive landscape, „Landscape Ecology”, 21; 5-17.
- Gajewski P., 2001, Zapisy myśli o przestrzeni, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Gurycka A., 1955, O budzeniu zainteresowań nauką u słabych uczniów, Rocznik Instytutu Pedagogiki, tom I, Warszawa.
- Gurycka A., 1989, Rozwój i kształtowanie zainteresowań, WSiP, Warszawa.
- Harasimiuk M., 1998, Przestrzeń - człowiek - ochrona środowiska /w:/ Przestrzeń w nauce współczesnej, Wyd. UMCS, Lublin.
- Harbison R., 2001, Zbudowane, niezbudowane i nie do zbudowania, Wyd. Murator, Warszawa.

- Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi, Suplement historyczny miesięcznika „Piotrkowska 104”, zeszyt nr 2, 2009. Urząd Miasta Łodzi Biuro Analiz Medialnych i Wydawnictw, Łódź.
- Kampka F., 2007, Krajobraz - przestrzeń tworzona i tworząca /w:/ Problemy rozwoju turystyki edukacyjno - kulturowej w Polsce i na świecie, Roczniki Wydziału Nauk Humanistycznych SGGW, tom X, Wyd. SGGW, Warszawa.
- Kłós M., 2002, Wpływ bodźców krajobrazowych na stres, niepublikowana praca magisterska, SGGW, W-wa.
- Kopczyński K., 2001, Ekofilozofia i ekopedagogika a myśl Spinozy /w:/ Wokół eko-filozofii, Papuziński, Z. Hull (red.) Wyd. Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- Kopczyński K., 2007, Poznawcze i edukacyjne walory krajobrazu kulturowego (na przykładzie Łagiewnik łódzkich), niepublikowana praca dyplomowa, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Kopczyński K., Skoczylas J., 2006, Kamień w religii, kulturze i sztuce, Wyd. Nauk. UAM, Poznań.
- Kopczyński K., Skoczylas J., 2008, Krajobraz przyrodniczy i kulturowy. Próba ujęcia interdyscyplinarnego, Wyd. Nauk. UAM, Poznań.
- Language of the Earth, F. H. T. Rhodes, R. O. Stone, B. D. Malamud (red.), 2008, Blackwell Publishing Ltd, Malden.
- Lenartowicz J. K. 1992, O psychologii architektury, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków. Mitkowska A., 2003, Polskie kalwarie, Ossolineum, Wrocław.
- Młodkowski J., 1998, Aktywność wizualna człowieka, PWN, Warszawa - Łódź.
- Ohta H., 2001, A phenomenological approach to natural landscape cognition, „Journal of Environmental Psychology”, 21: 387 - 403.
- Olaczek R., 2008, Skarby przyrody i krajobrazu Polski, MULTICO Oficyna Wydawnicza, Warszawa.
- Polska w krajobrazie i zabytkach, tom I, II, 1930, Wyd. Dra Tadeusza Złotnickiego, Warszawa.
- Reber A. S. Reber E. S., 2005, Słownik psychologii, Wyd. Nauk. SCHOLAR, Warszawa.
- Richling A., Solon J., 1994, Ekologia krajobrazu, PWN, Warszawa.
- Rousseau J. J., 1955, Emil czyli o wychowaniu, tom II, Ossolineum, Wrocław.
- Rubenstein J. M., 2008, The cultural landscape: an introduction to human geography, Pearson Prentice Hall, Upper Saddle River.
- Ruff M. A., 1967, Baudelaire, PIW, Warszawa.
- Sekuła E. A., 2009, Nomadka /w:/ Człowiek - miasto - region: związki i interakcje, G. Gorzelak, M. S. Szczepański, W. Ślęzak - Tazbir (red.), Wyd. Nauk. SCHOLAR, Warszawa.
- Simmel G., 2006, Filozofia krajobrazu /w:/ Most i drzwi, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Spinoza B., 1954, Etyka, PWN, Warszawa.
- Szulc W., 1993, Sztuka i terapia, Centrum Metodyczne Doskonalenia Nauczycieli Średniego Szkolnictwa Medycznego, Warszawa.
- Taine H. A., 1966, O naturze dzieła sztuki /w:/ S. Krzemień - Ojak, Taine, „Wiedza Powszechna”, Warszawa.
- Tanaś S., 2008, Przestrzeń turystyczna cmentarzy: wstęp do tanatoturystyki, Wyd. UŁ, Łódź
- Türk H., 1910, Der geniale Mensch, Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhandlung, Berlin.
- Turystyczna Encyklopedia Polski, M. Krygier (red.), 2007, Wyd. Pascal, Bielsko - Biała.
- Wieczorkiewicz A., 2008, Apetyt turysty, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych, UNIVERSITAS, Kraków.
- Winiarski R., Zdebski J., 2008, Psychologia turystyki, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Włodarczyk B., 2009, Przestrzeń turystyczna: istota koncepcje determinanty rozwoju, Wyd. UŁ, Łódź.
- Wojciechowski K. H., 1992, Waloryzacja estetyczna krajobrazu i jej znaczenie dla zagospodarowania przestrzeni /w:/ Funkcjonowanie i waloryzacja krajobrazu, T. J. Chmielewski, A. Richling, K. H. Wojciechowski (red.), Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej, Oddział w Lublinie, Lublin.
- Wolski P., 2002 a, Przyrodnicze podstawy kształtowania krajobrazu. Słownik pojęć, Wyd. SGGW, Warszawa.
- Wolski P., 2002 b, Rozpoznawanie i ocena wartości krajobrazu /w:/ Ocena i wycena zasobów przyrodniczych, J. Szyszko, J. Rylke, P. Jeżowski (red.), Wyd. SGGW, Warszawa.
- Wygotski L. S., 1980, Psychologia sztuki, Wyd. Literackie, Kraków.
- Wylie J., 2007, Landscape, Routledge, London - New York.